

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)

Лекція №4 (тема 5). РОЗГРОМ НАЦИСТІВ І ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО КОНТРОЛЮ НАД УКРАЇНОЮ

Радянський контрнаступ на Лівобережній Україні

У другій половині 1942 р. на Волзі в районі Сталінграда розгорнулася одна з найбільших з початку Другої світової війни битв. У ході цієї битви 23 листопаді 1942 р. німецькі війська були оточені і 2 лютого 1943 р. капітулювали.

Одночасно радянські війська почали наступ на захід і наприкінці грудня 1942 р. увійшли в межі України. Першим населеним пунктом України, звільненим від німецьких військ, було село *Півнівка Міловського району* Ворошиловградської області (нині Луганська). Продовжуючи наступ, радянські війська примусили гітлерівців залишити Курськ, Белгород (РФ) і 16 лютого українське місто Харків. Проте невдовзі наступ Червоної армії було зупинено. А 19 лютого німецьке командування здійснило контрудар, і 15 березня німці знову захопили Харків, а 18 березня – Белгород.

З квітня по липень 1943 р. на фронтах панувало відносно затишшя. Сторони готувалися до нових операцій. Червона армія планувала продовжувати наступ на всіх фронтах. Зі свого боку німецьке командування прагнуло перехопити ініціативу й розгромити радянські війська у районі Курської дуги.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. наступом німецьких військ і тривала 50 днів. У результаті важких, кровопролитних боїв кращі танкові дивізії Німеччини були знищені. Створилися сприятливі умови для наступальних операцій Червоної армії на всіх фронтах, у тому числі й в Україні.

Захопивши стратегічну ініціативу, Червона армія утримувала її до кінця війни. Радянські війська мали вирішальну перевагу у живій силі і техніці, яка постійно збільшувалася. У ніч на 23 серпня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто звільнили від окупантів.

У планах осінніх операцій 1943 р. першочергового значення надавалося розгрому противника на Лівобережній Україні, Донбасі, виходу до Дніпра та захопленню плацдармів на його правому березі.

Німецьке командування, тверезо оцінивши свої можливості, перейшло до оборони і 11 серпня віддало наказ про будівництво «Східного валу», який в Україні проходив по річках Дніпро та Молочна. Гітлерівці надавали Дніпру, враховуючи ширину, багатоводність і високий берег, особливого стратегічного значення.

Поки тривало спорудження «Східного валу», гітлерівці всіма можливими засобами стримували Червону армію на Лівобережжі й на Донбасі. Але перевага в живій силі й техніці визначила результати воєнних дій. 8 вересня гітлерівські війська залишили центр Донбасу – місто Сталіно (нині Донецьк). На кінець вересня 1943 р. війська Південного і Південно-Західного фронтів, очистивши від противника Донбас, вийшли на рубіж Новомосковськ–Запоріжжя–річка Молочна.

У жовтні точилися завершальні бої по розгрому гітлерівців на Лівобережжі. 14 жовтня, після кількох невдалих спроб, радянські війська, вдаввшись до нічного штурму, вибили німців із Запоріжжя, а 25 жовтня ворог залишив Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Ціною величезних втрат було знищено оборону гітлерівців на річці Молочній, очищено від них Північну Таврію.

Відступаючи, окупанти прагнули залишити після себе пустелю. У розпорядженні рейхскомісара України Коха від 6 вересня 1943 р. представникам окупаційної адміністрації Лівобережжя, зокрема, зазначалося: *«Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, щоб противник, захопивши територію, не знайшов би на ній нічого, що міг би використати для подальшого ведення війни: ні продовольства, ні місця розквартирування, ні людських ресурсів, ні підприємств, які могли б бути відновлені протягом кількох тижнів»*. Як бачимо, нацисти використовували ті ж самі методи «випаленої землі», до яких звертався Сталін в 1941 р., коли радянські війська відступали. Лише швидкий наступ радянських військ в 1943 р. (як і ще швидкий їх відступ 1941 року) урятував Україну від тотального спустошення.

Перші кроки радянської влади на відвоєнованих територіях

З радянськими військами повертався сталінський тоталітарний режим з його звичайним пошуком ворогів. Органи НКВС заарештовували поліцаїв, представників допоміжної адміністрації, поставленої окупантами, інших пособників нацистської влади. Проводилися показові суди над воєнними злочинцями. Подібні заходи здійснювала влада всіх країн, визволених від гітлерівської окупації. Співробітництво з нацистами скрізь викликало презирство й ненависть. Але ніде поняття «співробітництво» не тлумачилося так широко, як у СРСР. Підозра в співробітництві з гітлерівцями автоматично падала на всіх, хто пережив окупацію. Їх реєстрували як осіб, котрі «залишилися на зайнятій фашистами території». Це тавро перетворювало мільйони жителів окупованих територій на неповноправних громадян.

У перші ж дні вигнання гітлерівців в українських містах і селах розгорталася мобілізаційні заходи, що було необхідним в умовах продовження війни. Населення здебільшого це розуміло. Але, як і всі інші заходи воєнного часу, мобілізація провадилася надзвичайно жорстокими методами. Нашвидкуруч мобілізованих юнаків і чоловіків (непідготовлених, часто беззбройних: одна гвинтівка на 5–10 осіб, необмундированих – їх називали «чорносвітниками») тисячами кидали в атаку під прицільний вогонь противника. Як правило, це відбувалося без обов'язкової артилерійської підготовки чи бомбардування передових позицій німецьких військ. Просування цих груп забезпечували спеціально створені загороджувальні загони (сумнозвісні «заградотряды»), які розстрілювали всіх, хто відмовлявся йти в атаку або відступав.

Такі методи застосовувалися на всіх фронтах – від Льодовитого океану до Чорного моря. Але особлива схильність до цієї варварської тактики в Україні диктувалась специфічними мотивами. В очах багатьох командирів і комісарів українці були потенційними зрадниками, котрих слід «провчити», примусити

«спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації». Все це виливалось у прагнення поставити спішно мобілізованих жителів окупованих районів України у виняткові умови, щораз кидаючи їх у самісіньке пекло війни. Український письменник А. Дімаров, згадуючи один з воєнних епізодів, свідком якого був у Донбасі, писав: *«Не забуду, поки й житиму, одну таку атаку взимку сорок третього року, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів».*

Подібну тактику радянське командування застосовувало скрізь, де доводилося атакувати німецькі укріплення. Особливо часто це робили під час битви за Дніпро. Жертв цієї злочинної тактики ведення війни ніхто не підраховував. Але не має сумнівів, що кількість «чорносвітників» становила сотні тисяч. Зокрема, перед форсуваннями Дніпра їх було зігнано до 250 тисяч. Він них вимагали «змити кров'ю ганьбу проживання під німцями».

Битва за Дніпро

Надії німців на «Східний вал» почали розвіюватися наприкінці вересня, коли радянські війська за виключно складних умов, без підготовки, зазнаючи величезних втрат (зокрема, «чорносвітниками»), форсували Дніпро й утворили плацдарми на північ (Лютезький) і південь (Букринський) від Києва. Очевидці свідчать, що дніпровська вода була *солоня від крові*. Прагнучи вирізнити виняткову важливість битви за Дніпро і піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, було вирішено перейменувати 20 жовтня 1943 р. Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти. А ще раніше, 11 жовтня, був опублікований Указ про заснування ордена Богдана Хмельницького.

Сталін віддав наказ узяти Київ до річниці Жовтневої революції. Спершу наступ здійснювався з Букринського плацдарму. Але, втративши 240 тисяч солдатів і офіцерів убитими, радянське командування несподівано для противника перекинуло сили на Лютізький плацдарм (північніше Києва) і почало наступ на захід у напрямку Житомира, маючи на меті оточити Київ. Цей несподіваний для німців маневр загрожував їм оточенням, і вони поспішно евакуювалися зі столиці України.

6 листопада 1943 р. у Київ увійшли радянські війська. В усій битві за Дніпро (24 серпня – 23 грудня 1943 р.) радянська сторона втратила загиблими і пораненими 1 млн 500 тис. солдатів і офіцерів. Втрати німців становили 235 тис. осіб.

Таким чином, ціною величезних жертв за порівняно короткий час радянські війська вийшли на лінію Дніпра від Чорного моря до гирла річки Сож на території Білорусії, здійснили Київську наступальну операцію і створили сприятливі передумови для витіснення гітлерівців із Правобережної України.

Завершення вигнання німецьких військ з півдня України

З початком 1944 р. СРСР вступив у завершальний етап війни. Перед армією ставилося завдання остаточного витіснення військ противника з території СРСР, повного розгрому Німеччини та її союзників.

У результаті січнево-лютевого наступу радянських військ на Правобережжі було розгромлено угруповання німців в районі Канева – Корсунь-Шевченківського і на Нікопольському плацдармі. Гітлер сподівався, що весняне бездоріжжя зупинить наступ радянських військ. Але й на цей раз він прорахувався. Наступ продовжувався. Наприкінці березня 1944 р. радянські війська вийшли на кордон з Румунією по р. Прут, а на початку квітня – через Чернівці і Коломию – на кордон з Чехословаччиною.

У квітні – на початку травня 1944 р. радянські війська провели Кримську наступальну операцію. Після прориву 8 квітня Перекопських укріплень 13 квітня війська визволили Сімферополь, 9 травня – Севастополь. 12 травня Крим був повністю очищений від гітлерівців. Обстановка в басейні Чорного моря змінилася докорінно. Радянський Чорноморський флот став тут панівним.

Депортація з Криму кримських татар та інших народів

Розгром нацистських військ у Криму викликав хвилю піднесення в місцевого населення, але досить швидко її заступили заціпеніння і жах. Усе кримськотатарське населення було звинувачене в співробітництві з окупантами і за рішенням Державного комітету оборони у травні 1944 р. виселене в Середню Азію. Із загальної кількості (238,5 тис. осіб) виселених 86 % становили жінки і діти. Майже половина кримських татар у 1944 – 1945 рр. вимерла.

Така ж доля спіткала грецьке, вірменське, а згодом і болгарське населення. Ще раніше, в 1941 р., з території України в східні райони Радянського Союзу виселили німців, сотні тисяч яких здавна жили в південних областях України. Десятиліттями над ними висіло звинувачення в зраді.

Завершення бойових дій на території України

Улітку 1944 р. становище Німеччини значно погіршилося. 6 червня 1944 р. американсько-англійські війська відкрили в Європі другий фронт, який відтягнув 60 німецьких дивізій. Радянське командування, плануючи літній наступ, головні удари передбачало організувати в Білорусії й Західній Україні. 23 червня розпочалась Білоруська операція під кодовою назвою «Багратіон», яка завершилася 29 серпня повним розгромом німецьких військ і вступом Червоної армії в межі Польщі.

У розпал цієї операції війська 1-го Українського фронту розгорнули наступ у Західній Україні. Маючи значну перевагу, радянські війська 13–18 липня прорвали оборону противника, вийшли на підступи до Львова, оточили в районі міста Броди 8 його дивізій. Продовжуючи наступ, частини 1-го Українського фронту 27 липня вибили німців зі Львова, Станіслава, Перемишля. Переслідуючи противника, радянські війська 29 липня вийшли до річки Вісла і створили на її західному березі в районі Сандомира великий плацдарм.

Для оперативного керівництва військами в специфічних умовах Карпат рішенням Ставки на базі з'єднань лівого крила 1-го Українського фронту було утворено 4-й Український фронт. Його війська 6 серпня оволоділи Дрогобичем, 7-го – Самбором і Бориславом.

Водночас на півдні з 20 по 29 серпня війська 3-го і 2-го Українських фронтів провели Ясько-Кишинівську операцію, в результаті якої були очищені від противника Молдавія та Ізмаїльська область України.

Останній населений пункт УРСР в її довоєнних межах – село *Лавочне Дрогобицької області* – визволили від гітлерівців 8 жовтня 1944 р. Офіційним днем завершення очищення України від військ Німеччини та її союзників вважається 14 жовтня 1944 р., коли відбулось урочисте засідання в Києві. Що ж до Закарпатської України, то звідти вигнання гітлерівців завершилося 28 жовтня 1944 р.

Підсумки й узагальнення

Три роки територія України була театром бойових дій Другої світової війни. Двічі за цей час війна вогняним смерчем прокотилася по її землі. Чотирнадцять місяців – з 22 червня 1941 р. по 22 серпня 1942 р. – тривало завоювання України Німеччиною і союзниками. На двадцять два місяці – з кінця грудня 1942 р. по кінець жовтня 1944 р. – розтягнулося її відвоювання радянськими військами. Якщо на початку війни тактику «випаленої землі» в Україні за наказом з Москви використовувало радянське командування, то з 1943 р., виконуючи розпорядження з Берліна, до неї зверталися німецькі війська. Хоча перевага у живій силі та техніці була на радянському боці, наступ Червоної армії відбувався повільно, супроводжувався великими, часто невинуватими втратами як військових, так і цивільних. Нерідко грань між цими категоріями людей зникала, коли мова заходила про «чорносвітників». Особливо значними втрати цих непідготовлених, часто безбройних і навіть не занесених у списки бійців цивільних чоловіків були в боях на Східному валу і форсуванні Дніпра.

З радянськими військами в Україну повернувся радянський тоталітарний режим, діяльність якого починалася з пошуків ворогів. Арештовували не лише відвертих колаборантів, але усіх, хто був запідозрений – часто абсолютно безпідставно – в контактах з окупантами. Нарешті, спеціальним рішенням ДКО виселено у східні райони СРСР кримських татар, греків, болгар і вірмен. Десятиліттями над ними висіло тавро зрадників Батьківщини.

Складним і трагічним видалося вигнання гітлерівців з України.